

Л. М. Ікалюк, У. Т. Тацакович,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

УДК 81'255.4:81'373.612.2

DOI: 10.25264/2519-2558-2017-66-43-45

СПОСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МЕНТАЛЬНОГО ОБРАЗУ ПРОСТОРОВОЇ МЕТАФОРИ У ПЕРЕКЛАДІ

У статті виокремлено основні способи репрезентації ментального образу просторової метафори у перекладі. Кожну перекладацьку стратегію проілюстровано порівнянням просторових метафоричних виразів із романів В. Вулф «Місіс Деллоуей» та «Орlando» із варіантами їхнього перекладу українською, російською, французькою та італійською мовами.

Ключові слова: просторова/орієнтаційна концептуальна метафора, онтологічна метафора, структурна метафора, концептуальний метафоричний вираз, ментальний образ, концептуалізація.

СПОСОБЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ МЕНТАЛЬНОГО ОБРАЗА ПРОСТРАНСТВЕННОЙ МЕТАФОРИ В ПЕРЕВОДЕ

В статье рассматриваются главные способы репрезентации ментального образа пространственной метафоры в переводе. Каждая переводческая стратегия объясняется путем сравнения онтологических метафорических выражений из романов В. Вулф «Миссис Деллоуэй» и «Орlando» с вариантами их перевода на украинский, русский, французский, а также итальянский языки.

Ключевые слова: пространственная/ориентационная концептуальная метафора, онтологическая метафора, структурная метафора, концептуальное метафорическое выражение, ментальный образ, концептуализация.

MEANS OF RENDERING MENTAL IMAGERY OF SPATIAL CONCEPTUAL METAPHORS IN TRANSLATION

The article aims at outlining the main means of rendering mental images embodied in spatial conceptual metaphors from the source language into the target language. Each translation strategy is illustrated by an example comparing the spatial metaphorical expressions taken from V. Woolf's two novels "Mrs Dalloway" and "Orlando" with their Ukrainian, Russian, French, and Italian translation variants. The analysis of 196 ontological metaphorical expressions and their 669 translation variants has made it possible to define the following eight means of rendering the mental images of ontological metaphors: 1) retention of a metaphor and its mental image; 2) metaphor retention; creation of a new mental image; 3) metaphor retention; an incomplete rendering of its mental image; 4) substitution for another spatial metaphor; 5) substitution for a structural metaphor and/or an ontological metaphor; 6) substitution for an image metaphor; 7) substitution for a concept or a frame; 8) elimination of a metaphor and its mental image. The study shows that translators resort to altering original ontological metaphors and their mental images in 61% of cases that accounts for a frequent disparity between the source and target text conceptualizations and, consequently, between their scene construals.

Key words: spatial/orientational conceptual metaphor, ontological metaphor, structural metaphor, conceptual metaphorical expression, mental image, conceptualization.

Постановка проблеми. Наприкінці ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. такі дослідники, як Е. Табаковська, К. Шеффнер, З. Ковещец, Н. Менделблїт, С. Хелверсон, М. Хірага, Н. Маругіна, О. Бурмакова, С. Шурма та ін. почали досліджувати переклад метафоричних виразів, застосовуючи методологію та категоріальний апарат когнітивної лінгвістики та спираючись на вже наявні когнітивні теорії. У своїх дослідженнях вони акцентують увагу на структурній концептуальній метафорі та причинах концептуальних зсувів при її відтворенні, залишаючи онтологічну та просторову метафори здебільшого поза увагою. Щодо просторових чи орієнтаційних метафор, то вони, як зазначає Дж. Лакофф, не структурують один концепт через інший, але організують цілу систему концептів один стосовно іншого [7, с. 16]; надають концепту просторову орієнтацію «вверх – вниз», «у центрі – на периферії», «спереду – ззаду» (СВІДОМЕ Є РУХОМ УГОРУ, НЕСВІДОМЕ Є РУХОМ УНИЗ МАЙБУТНІ ПОДІЇ Є СПЕРЕДУ, МИНУЛІ ПОДІЇ Є ПОЗАДУ і т. д.). Просторові метафори не є довільними, а базуються на нашому фізичному досвіді: наприклад, люди сплять у лежачому положенні (НЕСВІДОМЕ Є РУХОМ УНИЗ), а, прокидаючись, встають (СВІДОМЕ Є РУХОМ УГОРУ) [там само, с. 19–20]. Мимовільна актуалізація просторових метафор у повсякденному житті, їхня системність та зумовленість фізичним і культурним досвідом є причинами недостатньої уваги лінгвістів та теоретиків перекладу до цього виду концептуальних метафор. У традиційній парадигмі вони вважаються такими, що втратили свою образність через часте вживання, увійшли до лексику та не становлять труднощів для перекладача. Однак ментальний образ, закладений у них, є часто важким для відтворення у перекладі, тому просторові метафори потребують більшої уваги з боку теоретиків та практиків перекладу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналізуючи наявні публікації з перекладу концептуальних метафоричних виразів, можна виділити такі способи відтворення концептуальної образності просторових метафор у перекладі, як збереження оригінальної метафори та оригінального образу; заміну оригінальної метафори іншою онтологічною метафорою; модифікацію оригінального образу та компенсування оригінального образу через підсилення онтологічної метафори [5, с. 168–181]; вилучення метафоричного образу, уведення відсутньої у тексті оригіналу концептуальної метафори, доповнення власною інтерпретацією та заміна метафоричного образу [6, с. 213–217]; збереження образу метафоричного виразу та його трансформацію [4, с. 51].

Список наведених вище стратегій, однак, не є вичерпним, і потребує доопрацювання та доповнення усіма можливими способами відтворення концептуальної образності просторових метафор у перекладі, що і зумовлює **актуальність** дослідження.

Метою дослідження є визначення способів репрезентації ментального образу орієнтаційної метафори у перекладі.

Матеріалом дослідження слугували 196 метафоричних виразів із двох романів В. Вулф («Місіс Деллоуей», «Орlando»), обрані шляхом випадкової вибірки, та 669 варіантів їхнього перекладу українською, російською, французькою та італійською мовами.

Новизна отриманих результатів полягає у ширшому висвітленні можливих стратегій відтворення ментального образу просторової метафори у перекладі на основі порівняння оригінальних метафоричних виразів із варіантами їхнього перекладу чотирма мовами, чого не було зроблено раніше.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Ознайомлення із способами відтворення ментального образу концептуальної метафори у перекладі, а також із роботою над метафоричними виразами не тільки на лексичному, але й на концептуальному рівні, допоможе теоретикам перекладу глибше оцінювати якість перекладу, а практикам перекладу – краще та ефективніше перекладати художні твори.

Методологічне значення дослідження полягає у застосуванні інструментарію когнітивної лінгвістики до проблеми перекладу, що дозволяє виявляти такі концептуальні нюанси, якими зазвичай нехтують, але яким приділяється на сьогодні недостатня увага у рамках традиційного перекладознавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Когерентність, системність орієнтаційних метафор та їхня зумовленість фізичним та культурним досвідом значно полегшують труднощі під час перекладу, особливо коли перекладачі є представниками відносно близьких (у нашому випадку слов'янської та західноєвропейської) культур. Наприклад, українці та росіяни, як і британці, французи й італійці, розуміють щастя, піднесений, радісний настрій загалом як рух угору, а смуток – як рух униз (HAPPY IS UP, SAD IS DOWN). Ми схильні асоціювати опущену голову та згорблену спину із поганим настроєм, а струнку і випрямлену постать – із гарним [7, с. 16]: «And he [Orlando] despaired of being able to solve the problem of what poetry is and what truth is and fell into a deep dejection» [11, с. 51]. В оригіналі Орландо, роздумуючи над сутністю поезії, «впадає» у глибоке пригнічення. Ментальна картина смутку як «руху униз» зберігається як і в російському перекладі («И он отчаялся в собственной способности определить, что такое поэзия и что такое правда, и впал в глубокое уныние» [3, с. 34]), та і у французькому («Alors, désespérant de jamais résoudre ces problèmes, de jamais savoir ce qu'est la poésie et ce qu'est la vérité, Orlando tombait dans un profond abattement» [12, с. 70]) та італійському («E disperava di riuscire a risolvere il problema di ciò che è la Poesia e di ciò che è la Verità, e cadeva in un profondo abbattimento» [13, с. 3258]). Перекладачі застосовують дієслово «падати» («падать», «tomber», «cadere») для опису стану смутку, і ментальний образ «падиння у пригнічений стан» є для них цілком звичним.

Це приводить нас до висновку, що ми розуміємо наш емоційний досвід через призму фізичного досвіду та співвідносимо наші емоції із щоденною сенсомоторикою, яка для всіх людей є однаковою, у результаті чого вираз «впадати в пригнічений стан» для представників різних культур (принаймні не надто віддалених) є абсолютно природнім.

Однак перекладачі не завжди намагаються відтворити у перекладі ментальний образ просторової метафори оригіналу, застосовуючи, наприклад, іншу просторову метафору або замінюючи оригінальну просторову метафору на онтологічну чи структурну. Наприклад, у романі «Орландо» письменник Нік Грін, гостюючи у головного героя, розповідає йому кумедні історії про розбещене та безтурботне життя Шекспіра, Бена Джонсона та інших відомих письменників, з якими він був особисто знайомий. Ці балачки дуже потішають Орландо: «All this Greene told with a spirit that roused Orlando to the highest pitch of delight» [11, с. 45]. Веселий настрій Гріна «підносить» його до «найвищого рівня», крайньої межі задоволення. У основі метафоричного виразу «підносити до найвищого рівня задоволення» лежать структурна метафора EMOTION IS MOTION дві просторові метафори HAPPY IS UP та MORE IS UP, а також онтологічна метафора EMOTION IS AN ENTITY. Важливим для перекладача, у цьому випадку, є збереження акценту на процесі руху угору, адекватна передача ментального образу «піднесення до найвищого рівня втіхи».

Російський перекладач замінює просторову метафору оригіналу HAPPY IS UP на іншу просторову метафору FORCE OR CONTROL IS UP: «Все это Грин рассказывал с воодушевлением, совершенно пленявшим Орландо» [3, с. 30]. Російське дієслово «пленять» дозволяє читачеві концептуалізувати почуття веселості як силу, що захоплює, бере верх над Орландо. Перекладач створює інший ментальний образ, де стан радості уявляється не як процес «руху угору», а як сила, що «бере верх» над людиною, мовби «підгинаючи» її під себе. Хоча структурна та онтологічна метафори оригіналу (EMOTION IS MOTION та EMOTION IS AN ENTITY) у російському перекладі збережені, базові орієнтаційні метафори у перекладі не актуалізуються і не створюють того ментального образу, який можуть концептуалізувати читачі оригіналу.

Французький переклад зберігає ментальний образ радості як руху (структурна метафора EMOTION IS MOTION), не роблячи, однак, акцент на тому, що цей рух спрямований угору: «Greene racontait tout avec un entrain qui transportait Orlando dans un délire de joie» [12, с. 62]. Ентузіазм Гріна «переносив» Орландо у стан несамоовитого, шаленого захвату, дослівно, у «радісну шаленість». Метафоричний вираз «переносити у радісну шаленість» актуалізує базові онтологічні метафори EMOTION IS A CONTAINER та EMOTION IS AN ENTITY, не евокуючи, тим самим, базову орієнтаційну метафору оригіналу HAPPY IS UP та не відтворюючи первинну концептуалізацію. Крім того, в основі метафоричного виразу, наведеного у французькому перекладі, лежить структурна метафора STRONG EMOTIONS ARE MADNESS, що додає до ментальної картини вихідного тексту зовсім нові нюанси.

Італійський переклад пропонує зовсім іншу концептуалізацію сцени. Відчуття задоволення вже не уявляється як стан «піднесення», а як стан «виходу з себе»: «Tutto questo, Greene lo raccontava con tanto spirito, che Orlando non stava in sé dalla delizia» [13, р. 3244]. Метафоричний вираз «Орландо був не в собі від задоволення» актуалізує структурну метафору EMOTIONAL STABILITY IS MAINTAINING A POSITION та онтологічні метафори THE BODY IS A CONTAINER FOR THE SELF та EMOTION IS AN ENTITY. Жодна із ключових метафор оригіналу у перекладі не збережена; первинна сцена радості як «руху угору» не відтворюється, замінюючись новою концептуалізацією веселості як стану «перебування не в собі», «виходу з себе».

В одному із досліджених нами прикладів перекладачі не відтворюють орієнтаційну метафору оригіналу, замінюючи її іншою образною метафорою. У романі «Місіс Делловей» Пітер Волш, гостюючи у Клариси, розповідає їй про свої почуття до дружини майора індійської армії. Той факт, що котрась очевидно молодша за неї жінка закохала в себе вже немолодого Пітера, надзвичайно обурило Кларису: «In love!» she said. That he at his age should be sucked under in his little bow-tie by that monster!» [8, с. 37]. Вірджинія Вулф застосовує образну метафору, у якій ментальний образ монстра, що «засмоктує» під себе людину, накладається на образ молодшої жінки, котра закохує у себе зрілого чоловіка. Образна метафора оригіналу має у своїй основі базові концептуальні структурні метафори A LUSTFUL PERSON IS AN ANIMAL та LOVE IS A PHYSICAL FORCE, а також базову просторову метафору BEING SUBJECT TO CONTROL OR FORCE IS DOWN. Важливим для перекладача, у цьому випадку, є збереження не тільки оригінального образного мапування, але й відтворення ментального образу підкорення могутнішій силі, умовного перебування «під» нею.

Базова просторова метафора оригіналу збережена тільки у російському перекладі: «– Влюблен! – сказала она. В его возрасте в галстучке бабочкой – и под пятою этого чудовища!» [2, с. 72]. Закоханий Пітер Волш перебуває «під п'ятою» монстра, що концептуалізує кохання як силу, що діє на людину «зверху», затягаючи її «під» себе. Однак російський перекладач пропонує дещо іншу побудову сцени, накладаючи образ монстра, що тримає людину під своєю п'ятою, на образ жінки, котра закохала набагато старшого за себе чоловіка. Поданий у перекладі ментальний образ є більш деталізованим («під п'ятою») та концептуалізує кохання не як магнетичну силу, що «засмоктує», а як фізичну силу, що утримує людину під собою. Як наслідок, остаточна концептуалізація цільового тексту не є еквівалентною до оригіналу.

Французький та італійський перекладачі також подають модифіковані образні метафори, відмінні від оригіналу: «Vous aimez!» dit-elle. Lui, à son âge, avec son petit noeud de cravate, avalé par le monstre!» [9, с. 43]; «Innamorato!» ella disse. Alla sua

età, col papillon e tutto, dunque è stato *ghermito da quel mostro!*» [10, с. 131]. Французький переклад концептуалізує кохання як монстра, що «ковтає» людину, а італійський – як монстра, що «хапає» людину, не актуалізуючи, тим самим, первинну орієнтаційну метафору BEING SUBJECT TO CONTROL OR FORCE IS DOWN. Хоча базові структурні метафори оригіналу у перекладах збережені, остаточні концептуалізації у цільових текстах будуть значно відрізнятися від оригіналу.

Значною мірою відходить від оригіналу український перекладач, котрий пропонує найбільший деталізований образну метафору: «– Закоханий! – сказала вона. І це в його віці взяла й отак *потягла за краватку-метелик ота фурії!*» [1, с. 49]. Розмитий образ монстра в оригіналі та трьох вищенаведених варіантах перекладу набирає чітких рис в українському перекладі: образ грецької богині помсти Фурії із зміями замість волосся, котра тягне чоловіка за краватку-метелик, накладається на образ власної жінки, котра затягує у тенета об'єкт своєї похоті. Крім того, образний метафоричний вираз у перекладі «взяла й отак потягла за краватку-метелик ота фурії» не евокує первинну просторову метафору оригіналу BEING SUBJECT TO CONTROL OR FORCE IS DOWN та структурну метафору A LUSTFUL PERSON IS AN ANIMAL. Отже, український перекладач найбільше відходить від оригіналу, застосовуючи іншу образну метафору, котра є більш деталізованою в порівнянні з оригіналом та не створює ментального образу кохання як сили, що бере верх над людиною.

Головні висновки. Для дослідження ми обрали 196 орієнтаційних метафор із двох романів Вірджинії Вульф, застосовуючи метод випадкової вибірки. Нами опрацьовано метафори ЩАСТЯ Є РУХОМ УГОРУ / СМУТОК Є РУХОМ УНИЗ, ЧЕСНОТА Є РУХОМ УГОРУ / ПОРОЧНІСТЬ Є РУХОМ УНИЗ, ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я Є РУХОМ УГОРУ / ХВОРОБА І СМЕРТЬ Є РУХОМ УНИЗ, ВИСОКИЙ СТАТУС Є РУХОМ УГОРУ / НИЗЬКИЙ СТАТУС Є РУХОМ УНИЗ, СВЯЩЕННЕ ТА БЕЗСМЕРТНЕ Є РУХОМ УГОРУ / ЗЕМНЕ І СМЕРТНЕ Є РУХОМ УНИЗ, МАЙБУТНІ ПОДІЇ Є ЗВЕРХУ І ПОПЕРЕДУ / МИНУЛІ ПОДІЇ Є ПОЗАДУ, СВІДОМЕ ТА АКТИВНЕ Є РУХОМ УГОРУ / НЕСВІДОМЕ І ПАСИВНЕ Є РУХОМ УНИЗ, ЗАВЕРШЕНЕ Є РУХОМ УГОРУ / НЕЗАВЕРШЕНЕ Є РУХОМ УНИЗ, СИЛА І КОНТРОЛЬ Є РУХОМ УГОРУ / ПІДКОРЕННЯ СИЛИ ТА КОНТРОЛЮ Є РУХОМ УНИЗ, БІЛЬШЕ Є РУХОМ УГОРУ / МЕНШЕ Є РУХОМ УНИЗ, РАЦІОНАЛЬНЕ Є РУХОМ УГОРУ / ЕМОЦІЙНЕ Є РУХОМ УНИЗ, ВИДИМЕ Є РУХОМ УГОРУ / ПРИХОВАНЕ Є РУХОМ УНИЗ, НЕВИДОМЕ Є РУХОМ УГОРУ / ВІДОМЕ Є РУХОМ УНИЗ, ДОБРЕ Є РУХОМ УГОРУ / ПОГАНЕ Є РУХОМ УНИЗ та 669 варіантів їхнього перекладу чотирма мовами. На основі досліджених нами прикладів можна виділити такі способи перекладу просторових метафор: 1) збереження метафори та ментального образу, що міститься у ній; 2) збереження метафори; створення іншого ментального образу; 3) збереження метафори; неповноцінне відтворення ментального образу; 4) заміна метафори концептом / фреймом; 5) заміна іншою просторовою метафорою; 6) заміна онтологічною та / чи структурною метафорою; 7) заміна образною метафорою; 8) опущення метафори та ментального образу.

Таблиця 1

Частота застосування способів репрезентації орієнтаційної метафори у перекладі

Спосіб репрезентації	1	2	3	4	5	6	7	8
К-сть перекладів метафори	261	63	54	199	7	64	4	17

Аналізуючи дані таблиці (див. табл. 1), робимо висновок, що, стикаючись із орієнтаційною метафорою у вихідному тексті, перекладачі намагаються відтворити її у цільовому тексті та зберегти ментальний образ, закладений у ній. Якщо з певних причин їм не вдається цього зробити, вони а) відкидають метафору, замінюючи її концептом чи фреймом (30% від загальної кількості); б) подають свою інтерпретацію сцени, уводячи нову структурну та / чи онтологічну метафору або створюючи новий ментальний образ (10% та 9% відповідно); в) зберігають первинну метафору, але відтворюють її ментальний образ тільки частково (8%); г) опускають метафору та її ментальний образ взагалі (3%); г) уводять іншу просторову метафору (1%); д) уводять іншу образну метафору (0,6%). Вибір способу перекладу є виключно суб'єктивним: доволі часто, навіть якщо первинну метафору можна зберегти в оригіналі, перекладач обирає інший спосіб перекладу, намагаючись відшліфувати цільовий текст. У досліджених нами прикладах перекладачі звертаються до інших способів перекладу у 61% випадків. Таке не завжди доцільне прагнення до досконалості, у свою чергу, призводить до зрушення балансу між концептуалізаціями тексту, в результаті чого перекладач уже виконує роль не посередника, а творця нового тексту.

Перспективи використання результатів дослідження. Дослідження може стати відправним пунктом для проведення повніших та глибших розвідок із цієї проблеми, які розглядали б метафоричні вирази із різних видів текстів та працювали б із більшим різноманіттям мов.

Література:

1. Вулф В. Місис Деллоуей / Вірджинія Вулф ; укр. перекл. Тараса Бойка. – К. : Комумбук, 2016. – 207 с.
2. Вулф В. Миссис Дэллоуэй [електронний ресурс] / Вірджинія Вулф ; русс. перев. Елены Суриц. – Режим доступу : [http://www.e-reading.club/book.php?book=12637].
3. Вулф В. Орландо [електронний ресурс] / Вірджинія Вулф // русс. перев. Елены Суриц. – Режим доступу : [http://www.e-reading.club/book.php?book=75964].
4. Маругина Н. И. Когнитивный аспект перевода метафоры (на материале повести М. А. Булгакова «Собачье сердце» и ее переводов на английский язык) / Н. И. Маругина // Язык и культура. – 2008. – № 4. – С. 42–52.
5. Табаковска Е. Когнітивна лінгвістика і поетика перекладу : монографія / Ельжбета Табаковска; пер. Сергій Тюпа. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2013. – 203 с.
6. Шурма С. Г. Концептуальний зсув при перекладі образності в межах концептуальної моделі ВЕЛИКИЙ ЛАНЦЮГ БУТТЯ (на матеріалі сучасних американських романів) / С. Г. Шурма // Лінгвістика ХХІ століття : нові дослідження і перспективи : зб. наук. пр. / вид. Нац. акад. наук України, Центр наук. дослідж. та викладання інозем. мов. – Київ : Логос, 2013. – с. 209-219.
7. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By / George Lakoff, Mark Johnson. – London : The University of Chicago Press, 1980. – 241 p.
8. Woolf, V. Mrs Dalloway [електронний ресурс] / Virginia Woolf. – Режим доступу : [http://gutenberg.net.au/ebooks02/0200991.txt].
9. Woolf, V. Mrs Dalloway [електронний ресурс] / Virginia Woolf // traduction fr. – Режим доступу : [https://www.ebooksgratuits.com/html/woolf_mrs_dalloway.html].
10. Woolf, V. Mrs Dalloway [електронний ресурс] / Virginia Woolf // traduzione it. di Pier Francesco Paolini. – Режим доступу : [http://www.giuntialpunto.it/product/b0062zlcvi/libri-mrs-dalloway-ewen-ton-classici-virginia-woolf].
11. Woolf, V. Orlando [електронний ресурс] / Virginia Woolf. – Режим доступу : [http://gutenberg.net.au/ebooks02/0200331.txt].
12. Woolf, V. Orlando [електронний ресурс] / Virginia Woolf // traduction fr. par Jacques Aubert. – Режим доступу : [https://www.ebooksgratuits.com/ebooks.php?auteur=Woolf_Virginia].
13. Woolf, V. Orlando [електронний ресурс] / Virginia Woolf // traduzione it. di Alessandra Scalero. – Режим доступу : [https://www.newtoncompton.com/autore/virginia-woolf].